

A FÉLELEM NÉLKÜLI ÉLET BE NEM VÁLT ÍGÉRETE A FÉLELEM ÉS A SZORONGÁS FOGALMI DISTINKCIÓJA A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁBAN¹

DARADICS BOGLÁRKA

BEVEZETÉS

Tanulmányomban *A felvilágosodás dialektikájának* első fejezetére fókuszálok, mely „*A felvilágosodás fogalma*” címet viseli. Állításom szerint a mű e (programadó) része a félelem és a szorongás jelenségeinek distinkciójára építve fejt ki nagyívú modernségkritikáját.

Célom kettős: egyfelől azt a fogalmi hálót kívánom feltérképezni és megkonstruálni, amelyben – meglátásom szerint – a leginkább szemléltethető, illetve elbeszélhető Horkheimer és Adorno koncepciója. E fogalmi háló központjában a már említett két fogalom, a félem és a szorongás állnak, melyekhez szorosabban és lazábban kapcsolódnak a mítosz, a barbárság, a tudomány, a (második) természet, a tudás, és az uralom terminusai. Másfelől pedig, az említett központi fogalmak (félelem és szorongás) közti különbségek és jellemzők szétszálazásán keresztül megkísérlem bemutatni a felvilágosodás előtti, illetve utáni korszakok jellemző sajátosságait (*modernségkoncepció*). Egyúttal tehát azt a kérdést járom körül, hogy mit jelent tulajdonképpen a „felvilágosodás dialektikája”, s miért (és miként) kapcsolódnak hozzá – már-már esszenciálisan – a félelem és szorongás képzetei.

A felvilágosodás dialektikája több ízben táplálkozik Walter Benjamin *A történelem fogalma* című művéből. A tanulmányban e kapcsolatra és hatásra is kitérek. Úgy gondolom ugyanis – és ehhez kapcsolódik második (központi) állításom –, hogy érdemes alapvetően történeti rekonstrukción keresztül közelíteni, illetve tárgyalni Horkheimer és Adorno szóbanforgó művét. A történeti tények és mozzanatok vizsgálatára és ezek (a mű tartalmi mondanivalója kapcsán történő) elemzésbe való bevonására olyan kontextualizáló keretként tekintek, amely hathatós segítséget képes nyújtani az értelmezések kapcsán, pontosítva s egyúttal kiegészítve azokat.

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium Únkp-23-3-1. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs alaphból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Köszönettel tartozom Weiss Jánosnak, aki tanácsaival és meglátásaival hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

A tanulmány felépítését tekintve két fő részből áll: az első részben a releváns történeti szempontokat és adalékokat tekintem át – főként levelezésekre, valamint életrajzi aspektusokra támaszkodva; egy úgynevezett „big picture-t” nyújtva ezzel, mely pozicionálja a *Dialektikát*.² A második részben pedig az előbb említetteket alapul véve *A felvilágosodás dialektikájának* fogalomrendszerére fókuszálok. Célom a félelem és a szorongás fogalmainak árnyalt és precíz elemzésén keresztül bemutatni, hogy miféle modernségkoncepció olvasható ki Adornóék írásából, vagyis hogy miként válaszolható meg a kérdés: *mit jelent a felvilágosodás dialektikája*.

TÖRTÉNETI ADALÉKOK A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁHOZ

Ahogy az tudvalevő, Adorno és Horkheimer Frankfurt am Main elhagyása után, már az amerikai emigrációjukban, hozzávetőlegesen 1941 és 1944 között írták a művet. Munkájukat azonban több éves kutatómunka és hosszas, sokakkal folytatott eszmecsere előzte meg, mielőtt 1944-ben átnyújtották volna a kész alkotást³ Friedrich Pollocknak 50. születésnapja alkalmából, akinek egyébiránt a könyvet ajánlották. A mű gondolatíságának alakulását befolyásoló egyének közül jelen írásban a legeklektásabb példára – vagyis Walter Benjamin kései (politika)filozófiájára⁴ – térek ki. A levelezések alapján ugyanis

² Természetesen ez önmagában beláthatatlan és – ebből következően – kivitelezhetetlen feladat: tengernyi szempont mentén megközelíthető lenne *A felvilágosodás dialektikájának* (történeti) pozicionálása. Erre magától értetődő módon nem vállalkozhatok. Jelen írásban a téma szempontjából legadekvátábbnak vélt szempontokra fókuszálok, melyeket a levelezések, valamint a mű későbbi elemzésének szempontjából relevánsnak tartok.

³ *A felvilágosodás dialektikáját* a szerzők az újrakiadás előtt minimálisan átdolgozták, s módosították, jórészt inkább Adorno. Erre az 1960-as évek második felében került sor, már Németországba való visszatérésüket követően. Az 1969-ben az S. Fischer Verlagnál megjelent mű már e módosított változat (a magyarul 2020-ban megjelent fordítás ez alapján készült). A szerzők az 1969-es kiadás előszavában a következőképp nyilatkoznak e változtatásokról: „[a] változtatásokkal jobban takarékoskodtunk, mint ahogy az az évtizedekkel korábbi könyvek újrakiadásakor szokásos. Nem akartunk retusálni azont, amit korábban írtunk, még a nyilvánvalóan inadvát pontokon sem; ha a szöveget mindenestül mai álláspontunkhoz kívántuk volna igazítani, azzal amúgy sem lyukadtunk volna ki másra, mint hogy új könyvet kell írunk. (...) Lényegében beértük a nyomdahibák és más effélék kijavításával.” M. Horkheimer – T. W. Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*. Ford. Bayer József, Gerébi György, Glavina Zsuzsa, Mesterházy Miklós, Vörös T. Károly. Budapest / Frankfurt am Main, Atlantisz Kiadó / S. Fischer Verlag, 2020. 10.

⁴ Kifejezetten *A történelem fogalmára* (*Történelemfilozófiai tézisek*) fókuszálok. Ennek oka egyfelől, hogy az Adorno–Horkheimer levelezés alapján e mű az, amely markánsan – s szinte „egyedülként” – megjelenik *A felvilágosodás dialektikája* kapcsán folytatott beszélgetéseikben és eszmecseréjükben. Másfelől pedig alapvetően e

kimutatható, hogy Horkheimer már 1937–1938 táján élénk diskurzust folytatótt Benjammal⁵ több, később a *Dialektika* központi téziseivé vált állításról.⁶

Meglátásom szerint az *Institut für Sozialforschung* alapvető viszonyítási pont a szóbanforgó mű keletkezése szempontjából, értem ezen, hogy ami az Intézettel e periódusban történt, az erőteljesen kihatott Horkheimer és Adorno munkájára. Fontos és elengedhetetlen tehát e szempontokat figyelembe venni; jelen esetben kifejezetten az *emigráció*, a *fasizmus térhódítása* és a *marxizmus* (a történelemfilozófia-felfogás változásával összefüggésben) tengelyén vizsgálódom.⁷ E kapcsán többek között Jürgen Habermas *A felvilágosodás dialektikájának* 1986-os kiadásához írt utószavát⁸ elemzem, valamint Weiss János *Az integrációtól a narrációig* című kötethez készített bevezető tanulmányára támaszkodom, mely a *Dialektika* magyar recepciójának kétségtelenül fontos s meghatározó darabja. Az adekvát pontokon pedig – nagyon

Benjamin-mű az, amelyekre a szakirodalom hagyományosan úgy tekint, mint amely alapján kései történelemfilozófiája meghatározható és értelmezhető. Vö. B. Lindner: *Benjamin Handbuch. Leben–Werk–Wirkung*, Stuttgart / Weimar, J.B. Metzler Verlag, 2011. és H. Eiland – M. W. Jennings: *Walter Benjamin. Eine Biographie*, Berlin, Suhrkamp Verlag, 2020.

⁵ T. W. Adorno – M. Horkheimer: *Briefwechsel 1927–1969. Band II: 1938–1944*. Hrsg. C. Gödde – H. Lönitz, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2004. 155.

⁶ Többek között emiatt lehetséges, hogy bár Benjamin 1940-ben meghalt (majdnem négy évvel a *Dialektika* kész változatának megszületése előtt), mégis több ponton erőteljes hatást gyakorolt Horkheimer és Adorno munkájára.

⁷ Természetesen további szempontok is relevánsan bevonhatók lennének az elemzésbe úgy, mint a Harmadik Birodalom, a zsidóság vagy épp a pszichoanalízis kérdései. Ezek azonban bőven túlmutatnának a tanulmány keretein. Ezen aspektusok részletes és átfogó bemutatásáért lásd: M. Jay: *The dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923–1950*, Berkeley / Los Angeles / London, University of California Press, 1996.; R. Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule. Geschichte – Theoretische Entwicklung – Politische Bedeutung*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997.; P. Lenhard: *Café Marx. Das Institut für Sozialforschung von den Anfängen bis zur Frankfurter Schule*, München, C. H. Beck, 2024.; J. Stuart: *Grand Hotel Abgrund. Die Frankfurter Schule und ihre Zeit*, Stuttgart, Klett–Cotta, 2019.

⁸ A *felvilágosodás dialektikájának* első kiadására 1947-ben került sor; a holland Querido adta ki (Horkheimer – Adorno: *A felvilágosodás...*, 9.).

Ezt követően hosszú ideig, egészen 1969-ig nem jelent meg újra. Ez idő alatt a mű kvázi „kalózkidadásokban” terjedt az érdeklődők között. A mű 1986-os kiadásához Habermas utószót írt, amely azonban – annak ellenére, hogy a *Dialektika* történeti és elméleti pozicionálása szempontjából meglehetősen fontos írásról van szó – kizárólag e kiadásban található meg. Bár azóta már sokszor újra nyomtatták a művet, az említett utószó egyik kiadásban sem szerepel. Magyarul Weiss János fordításában, *Az integrációtól a narrációig – A felvilágosodás dialektikájának recepciója* (2004) című kötetben olvasható.

röviden – az *Institut* és a Frankfurti Iskola történetével foglalkozó monográfiákra is támaszkodom.⁹

Az 1938-as amerikai emigráció tapasztalata, illetve később (1941-ben) a New Yorkból Los Angelesbe való költözés erőteljesen meghatározta az Intézet további működését, kutatásainak irányait; ezzel összefüggésben pedig *A felvilágosodás dialektikájának* koncepcióját és téziseit úgyszintén.¹⁰ Fontos azonban megjegyezni, hogy e kettő között igen érdekes, már-már „*dialektikus*” viszony figyelhető meg: az Intézet kutatási programjának (azaz az *interdiszciplináris materializmus programjának*)¹¹ változása erőteljesen meghatározta a *Dialektika* gondolatiségét, ez utóbbi (tehát a gondolatmenet és azok az állítások, amelyeket Adornóék e műben megfogalmaztak) viszont dominánsan formálta az Intézet arculatát. Amire rá kívánok mutatni az tehát nem más, mint a kölcsönös *odavissza-hatás/egymásra-hatás*. Weiss János hívja fel a figyelmet rá, hogy amikor – főként adminisztratív okokból – Horkheimer New Yorkból Los Angelesbe költöztette az *Institút*ot, az maga után vonta, hogy „mint egységes és jól szervezett tudományos műhely szét is esett, a korábban követett »interdiszciplináris materializmus« programja pedig talaját veszítette”.¹² Meglátásom szerint e széthullás megtörténte pedig jórészt a már említett történelemfilozófiai aspektussal, illetve a marxizmus kérdéskörével hozható összefüggésbe. Erőteljes gondolati váltás következett ugyanis be az Intézet tagjainak marxizmushoz való viszonyulásában, így természetesen Horkheimerében és Adornóében szintén. Ezt lentebb – Habermas alapján – részletebben tárgyalom. Mindezek fényében értelmezendő Weiss arra vonatkozó megállapítása, hogy „a mű [*Dialektika*] töréspontot képvisel az *Institut* korábbi programjához képest”.¹³ E törés oka abban keresendő, hogy Adornóék rámutattak a marxizmus és a neomarxizmus egy kulcsproblémájára, mégpedig a kritikai társadalomtudományok és a (természet)tudományok között fennálló

⁹ Ezek a következők: Jay: *The dialectical Imagination*; Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule*; Lenhard: *Café Marx*; Stuart: *Grand Hotel Abgrund*.

¹⁰ Martin Jay egyenesen úgy gondolja, hogy *A felvilágosodás dialektikája* az Amerikában töltött idő alatt szerzett tapasztalatok terméke is (Jay: i.m. 255).

¹¹ Az úgynevezett *interdiszciplináris materializmus programját* Horkheimer dolgozta ki, s hirdette meg 1931 januárjában tartott székfoglaló beszédében, amikor is átvette az *Institut für Sozialforschung* vezetését Carl Grünbergától. A program részletesebb tárgyalásáért lásd M. Horkheimer: A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a társadalomkutatási intézet feladatai. Ford. Weiss János. In *Műhely* 15(1). 27–33. A Frankfurti Iskola elnevezés a '68-as diákmozgalmak idején terjedt el, és a Horkheimer vezetése alatt működő korszakot, s egyben iskolát, tudományos műhelyt értették rajta (és értjük azóta is). Így tehát az *Institut* és a Frankfurti Iskola nem jelenti pontosan ugyanazt.

¹² Weiss János: Bevezetés. Öt előrebocsátott megjegyzés. In uő. szerk. *Az integrációtól a narrációig. A felvilágosodás dialektikájának recepciója*, Budapest, Áron Kiadó, 2004. 7.

¹³ Uo.

viszony természetének kérdésére.¹⁴ A *felvilágosodás dialektikájának* műfaji kérdései is jórészt e megfontolásban gyökereznek, Adorno ugyanis a (természet)tudományok lényegét a kutatásban, ezzel szemben a filozófiát az értelmezésben határozza meg.¹⁵ Ennek fényében jut Habermas a következő, igen hangsúlyos különbség megfogalmazására, mely Horkheimer és Adorno (jórészt történelem-filozófiai) gondolkodása és tudományfelfogása között húzódott, s amelyeket a *Dialektika* megírása kapcsán valamelyest közelíteniük kellett egymáshoz:

[a]z, hogy A *felvilágosodás dialektikája* töredék-gyűjtemény maradt, nem Horkheimer eredeti céljából adódott, aki szisztematikus művet szeretett volna írni, és korábban is a konvencionális kifejtési formákat részesítette előnyben. Ezzel szemben Adorno már meglehetősen korán úgy gondolta, hogy a kifejtés töredékes jellege a filozófiai gondolkodás egyetlen útja. A filozófiának nincs módszere, még hermeneutikai módszere sem. Fantáziadúsán *kell feltárnia* az eltorzított realitás nyomait és összekuszálódott szálait; szellemesen kell megfejtenie a »lét rejtvény-figuráinak ellillanó és eltűnő utalásait«. A filozófia nem érhet el eredményeket, nem rögzíthet pozitív értelmet, a rejtvény megoldása nem más, mint a rejtvény eltüntetése; úgy *oldja fel* a problémákat, mint a démonikus erők varázsát. Olyan kulcsot hoz létre, amelyek alkalmasak a valóság megnyitására. Az ennek megfelelő forma a töredékesség.¹⁶

A már fentebb említett utószavában Habermas alapvetően (filozófia) történeti szempontokat mozgatva tekinti át a *Dialektika* keletkezésének körülményeit, beleszöve egyúttal a szintén markáns és meghatározó történelem-filozófiai horizontot. Fontos azonban megjegyezni, hogy e pozicionálás bőven túlmutat a „hagyományos” történeti munkák keretein: ezzel sokkal inkább az 1980-as években fellendülő, a Frankfurter Iskola hagyományához, illetve a kritikai elmélethez (így a *felvilágosodás dialektikájához* is) – a filozófiai

¹⁴ Weiss: *Bevezetés*, 11–12.

E viszony természete később is fontos szerepet játszott: az úgynevezett *pozitívizmus-vita* központi problémái közé tartozott, mely többnyire Adorno, Karl Popper, Habermas és Hans Albert között folyt az 1970-es évek elején. Ehhez részletesebben lásd Papp Zsolt gyűjteményes kötetének vonatkozó részeit, mely a *pozitívizmus-vita* valamennyi fontos szövegét tartalmazza. (Papp Zsolt szerk.: *Tény-érték-ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976.)

¹⁵ Ehhez lásd részletesebben 1931-ben tartott székfoglaló előadását, melyet a *Kant-Társaságban* tartott *Die Aktualität der Philosophie* címen.

¹⁶ J. Habermas: Utószó [A *felvilágosodás dialektikájához*]. In Weiss János szerk. *Az integrációtól a narrációig. A felvilágosodás dialektikájának recepciója*, Budapest, Áron Kiadó, 2004. 83–84.

(elemző)munka mellett – eszmetörténeti eszköztárat (is) mozgó hullámhoz kapcsolódik.¹⁷ Meglátásom szerint Habermas alapvető fontosságú szempontként mutat rá, s elemzi, hogy mit jelentett az, hogy Horkheimer és Adorno közösen írták a művet.¹⁸ Úgy gondolom, ennek az állításnak egyfelől a gyakorlati praxisa, másfelől pedig – ami jóval fontosabb – a szellemi vetületei rendkívül érdekes aspektusokra hívják fel a figyelmet; a következőkben ezeket elemzem Habermas szövegének értelmezésén keresztül.

Annak érdekében, hogy a szerzők közti munka gördülékenyen folyhasson Adorno – kollégáját követve – 1941 tavaszán Los Angelesbe költözik; ekkor kezdődik meg a már igen konkrétan *A felvilágosodás dialektikájának* megírására fókuszáló munka.¹⁹ Ezt természetesen hosszas tervezés és közös gondolkodás előzte meg – nagyjából 1938-tól kezdődően. A szerzőpáros beosztott, strukturált napirend mellett dolgozott a művön, melyet előzetes terveik szerint elejétől a végéig közösen – azaz egymást váltva, s diktálva – írtak volna. A munka megkezdését követően azonban hamarosan arra jutottak, hogy e módszer nem igazán produktív, így csupán a könyv bizonyos részei készültek ilyen formában; a többi fejezetet pedig a közölni kívánt mondanivaló alapján felosztották egymás között. Ennek alapján az mondható el, hogy „a címadó esszé és a Sade-fejezet túlnyomórészt Horkheimer, az Odüsszeusz- és a kultúraipar-fejezet pedig elsősorban Adorno munkája”,²⁰ a mű többi része pedig közös munka eredménye.

Véleményem szerint, amire e munkamódszer rámutat, az nem más, mint a szerzők közti igen szoros, már-már összefonódó gondolati rokonságra való törekvés. Ez pedig átvezet a közös munka szellemi vetületeinek tárgyalására, mely kapcsán Horkheimer és Adorno marxizmushoz való viszonyát, illetve történelemfilozófiai alapállásait igyekszem szemléltetni, annak érdekében, hogy – az emigráció és a fasizmus térhódításának szempontjaival együtt – láthatóvá váljon az a keresztmetszet, amelyből úgy gondolom a *Dialektika* gondolatisága létrejött, s melyben adekvátan pozícionálható.

¹⁷ Ekkor születtek például Helmut Dubiel (*Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung – Studien zur frühen Kritischen Theorie*), Axel Honneth (*Kritik der Macht – Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie*) és Rolf Wiggershaus (*Die Frankfurter Schule. Geschichte – Theoretische Entwicklung – Politische Bedeutung*) azóta klasszikussá vált, nagyvű munkái, amelyek alapvetően történeti módon közelítenek a kritikai elmélethez (és fogalmazzák meg kritikájukat felé). Lásd részletesebben: Weiss: Bevezetés, 15.

¹⁸ *A felvilágosodás dialektikája* kapcsán már-már ikonikussá vált a történet, mely szerint a szó szoros értelmében vette „közös írásról” beszélhetünk: délelőtt az egyik, délután pedig a más szerző ült az írógépnél. Ezt megelőzően – s az írás közben is – folyamatos, aktív diskurzus folyt a szerzők között a műben érintett témák kapcsán, melyeket Gretel Adorno jegyzetelt le, segítve ezzel férje és Horkheimer munkáját (Weiss: *Bevezetés*, 11–12).

¹⁹ Vö. Weiss: *Bevezetés*, 7.

²⁰ Habermas: i.m. 86.

A mű – ahogy azt a későbbiek során a fogalmak elemzésekor igyekszem szemléltetni – igen erős történelemfilozófiai háttérrel rendelkezik, fő tézisei pedig rendre ebből bonthatók ki. Épp emiatt volt alapvető fontosságú, hogy a szerzők gondolkodásmódja e szempontból erősen korreláljon (legalább) az alkotási folyamat alatt, ennek ellenkezője ugyanis erőteljes gátló tényezőként lépett volna fel, ha nem jelentette volna egyenesen a közös munka sikertelenségét. E szempontból érdemes jelentőséget tulajdonítani annak, hogy Horkheimer és Adorno gondolkodása a mű keletkezése előtt (és után is, sőt egyesek szerint még bizonyos szempontból az alkotási folyamat alatt is) jórészt eltért, radikálisabb különbségek mindenestre kimutathatók.²¹ A bevett értelmezés alapján azonban az mondható el, hogy Adornóék az alkotási folyamat alatt rendre egy platformon voltak, amennyire ezt a közös projekt megkövetelte. Habermas a következő módon nyilatkozik e korszakukról:

*A felvilágosodás dialektikáján végzett közös munka egy olyan korszakba esett, amelyben Adorno és Horkheimer szellemi élet-rajza a lehető legszorosabban egybefonódott. (...) Ezzel [a közös munkával] olyan különbségeket takartak el, amelyek álláspontjaik között mindig is fennálltak, és amelyek csak a legintenzívebb együttműködés éveiben léptek háttérbe.*²²

Martin Jay rámutat arra az igen fontos szempontra, mely szerint az Intézet munkatársai között nagyjából az 1940-es évek legelejéről kezdődően elindult a(z ortodox) marxizmus egyfajta át- és egyben újragondolása.²³ Ennek eredményeként a marxizmus ortodox formáját – amely szinte mindent kizárólagosan a gazdasági determinizmusból vezetett le, s jelentős hangsúlyt fektetett az osztályhelyzet szerepére – elvetették. Ennek helyébe pedig a természet (*nature*) és az ember viszonyának tanulmányozása lépett.²⁴ Ezt azonban hosszas mérlegelés és közös gondolkodás előzte meg; a munkatársak ugyanis fokozatosan detektálták, hogy bizonyos problémák léptek fel a kritikai elmélet körül. Ezt azzal magyarázták, hogy az őket körülvevő társadalmi valóság radikális módon megváltozott.²⁵ A változás okaiként többek között a tömegkultúra integratív szerepét és térnyerését, a Szovjetunióban való csalódást, illetve a Nyugaton, az osztálytagozódás kapcsán tapasztaltakat érdemes említeni.²⁶ Ezekből kiindulva,

²¹ Nincs lehetőségem e különbségek tárgyalására, ennek részletesebb elemzéséért lásd például: Jay: i.m. vonatkozó részeit, kifejezetten pedig a monográfia 6. és 7. fejezeteit.

²² Uo. 76.

²³ Jay: i.m. 253–256.

²⁴ Uo. 254.

²⁵ Uo. 253.

²⁶ Uo. 256.

az intézeti munkatársak újra forszírozni kezdték, hogy a különböző diszciplínákat a lehető legszélesebb spektrumon szintetizálják,²⁷ ahogyan az 1930-as évek elején próbálkoztak ezzel az *interdiszciplináris materializmus programjának* keretében.

Amire az előbbiekkal rá kívánok mutatni az a marxizmushoz való viszony megváltozása, mely magától értetődő módon befolyásolta Adornóék történelemfilozófia-felfogását, melyet a *Dialektika* kapcsán is érdemes megemlíteni. Habermas értelmezése szerint, a műből a felvilágosodás erőteljes kritikája bontakozik ki, ami a korban, ahol született, meglehetősen unikálisnak bizonyult, ha a megfogalmazott állítások számunkra ma már nem is bírnak akkora revelatív erővel.²⁸ Habermas sokkal inkább a Horkheimer történelemfilozófia-felfogásában bekövetkezett változásra helyezi a hangsúlyt, némileg azt implikálva ezzel, hogy inkább Horkheimer gondolkodása közeledett Adornóéhoz. Habermas megemlíti, hogy 1941 táján Horkheimerben már erősen égett a vágy, hogy – a temérdek adminisztratív és tudományszervező feladat mellett²⁹ – végre egy szisztematikusabb filozófiai igényű művön dolgozhasson.³⁰ Ez idő tájt erőteljes érdeklődést kezdett mutatni Benjamin történelemfilozófiája iránt, ahogy Habermas fogalmaz: „letért a materialista történetfilozófiáról és áttért a benjamin pályára”;³¹ ennek az lett az eredménye, hogy a történelem menetére már nem úgy tekintett, mint amely esetében egyértelműen a dialektika az alapvető működőerő. Arra jutott, azt érdemes vizsgálni, hogy mik azok, amik fenntartják és újratermelik a boldogtalanságot, valamint az elnyomást.³² Kutatásainak középpontjába az uralom és az instrumentális ész kategóriái kerültek, melyek vizsgálatához elsősorban filozófiai eszköztárral és hátszéllel közelített.³³

A történelemfilozófiai horizonthoz – kiegészítésként – érdemesnek tartom megemlíteni Walter Benjamin gondolatvilágának befolyásoló szerepét. A *felvilágosodás dialektikája* kapcsán kifejezetten a *Történelemfilozófiai tézisek* (azaz *A történelem fogalmáról*³⁴ című írása) és a *Teológiai-politikai töredékek*

²⁷ Uo. 253.

²⁸ Habermas: i.m. 75.

²⁹ Habermas minden további nélkül hangsúlyozza, hogy Horkheimer igen alaposan és nagy hozzáértéssel igazgatta az *Institutot*, s a benne folyó kutatásokat úgyszintén, sőt mi több, utal rá, hogy tulajdonképpen ő maga volt az egész gépezet motorja (Habermas: i.m. 77.).

³⁰ Uo. 77.

³¹ Uo. 80.

³² Uo.

³³ Horkheimer e témákat némileg már korábbi munkáiban is érintette és tanulmányozta. Ennek az ívnek a felvázolásáért lásd Habermas: i.m. 80–82.

³⁴ Benjamin a műnek eredetileg *A történelem fogalmáról* címet adta. A *Történelemfilozófiai tézisek* elnevezés Adornótól származik, aki Benjamin 1940-es halálát követően feleségével, Gretel Adornóval együtt sajtó alá rendezett, majd pedig kiadott egy

relevánsak, bár az utóbbi hatása jóval kevésbé domináns, emiatt ezt jelen írásban nem tárgyalom. Fontos azonban megjegyezni, hogy Benjamin mind Horkheimerrel, mind Adornóval személyes kapcsolatban is állt: gyakorta találkoztak, ameddig az emigráció okozta földrajzi távolság ezt nem akadályozta meg. A levelezés azonban Benjamin 1940-ben bekövetkezett haláláig folyamatos volt hármuk közt. Emellett Benjamin magához az Intézethez is kötődött, bár sosem tartozott az állandó munkatársak közé, ahogyan Axel Honneth fogalmaz, az úgynevezett „külső kör”³⁵ tagja volt.³⁶ Rendszerint ösztöndíjak keretein belül foglalkoztatták: kvázi felkérésre írt olyan jellegű szövegeket, amelyek egybevágtak az Intézet kutatási programjával és gondolati horizontjával; e szövegek az Intézet folyóiratában, a *Zeitschrift für Sozialforschung*ban jelentek meg.

A *Történelemlfilozófiai téziseket* Benjamin utolsó nagy művei közé sorolja a szakirodalom, (kései) történelemlfilozófiája jellemzően ebből bontható ki. A mű több fázisban készült, legalábbis erre utal, hogy Benjamin 1938³⁷ és 1940

német nyelvű válogatást Benjamin műveiből 1955-ben. (Ez volt az első válogatás, mely Benjamin halála után megjelent.) E kötetben használta Adorno a *Történelemlfilozófiai tézisek* címet (Lindner: i.m. 285), az elnevezés pedig azóta általánossá vált.

³⁵ A. Honneth: A kritikai elmélet. Egy gondolati tradíció centrumától a periferiájáig. In *Elismerés és megvetés*. Ford. Weiss János. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997. 9–46. 11.

³⁶ Honneth *A kritikai elmélet – Egy gondolati tradíció centrumától a periferiájáig* című tanulmányában a Horkheimer vezetése alatt működő *Institut* munkatársait két csoportra bontotta: az úgynevezett „belső körre” és a „külső körre”. A „belső kör” tagjai közé Horkheimert, Adornót, Pollockot, Marcusét és Löwenthalt sorolja, míg a „külső kör” tagjai között Benjaming, Kirchheimert, Neumann és Frommot említi. Ezzel pedig rámutat arra, hogy az Intézet kutatási profilja közel sem volt egységes gondolati rendszer; ez jellemzően a ’68-as diákmozgalmak interpretációja a Frankfurti Iskolával kapcsolatban (Honneth: *A kritikai elmélet...*, 9). Honneth állítása szerint tehát 1) a „külső kör” és a „belső kör” között megfigyelhetők bizonyos erőteljes elvi különbségek (a „belső kör” tagjai például – egészen az 1940-es évekig – vallották, hogy a társadalom totálisan integrált, míg a „külső kör” tagjainak munkái ezzel tulajdonképpen szemben helyezkednek el). 2) Látásmódbeli különbségek is megfigyelhetők a két kör között, s a Horkheimer székfoglaló beszédében megfogalmazott kutatási programot – Honneth szerint – a „külső körös” szerzők munkái alapján lehetett volna igazán sikeresen kivitelezni (Honneth: *A kritikai elmélet...*, 10–11). Ami Honneth munkájából – véleményem szerint – a legmarkánsabban kitűnik az az, hogy a „külső kör” tagjait rendre sokkal ötletgazdagabbnak titulálja. Ők ugyanis – a „belső kör” tagjaihoz képest – jóval hamarabb ismerték fel a társadalmi folyamatok alakulása által megkövetelt elvi kérdések revidálásának szükségességét, mint amilyen az (ortodox) marxizmus vagy pedig a kritikai elmélet újragondolásának és pozicionálásának kérdései voltak (Honneth: *A kritikai elmélet...*, 31).

³⁷ Egy 1938-as, Gretel Adornónak írt levelében Benjamin ugyan megemlíti a *Történelemlfilozófiai téziseket*, és meglehetősen izgalommal nyilatkozik a műről, de megjegyzi, jelenlegi formájában még nem szeretné publikálni (G. Adorno – W. Benjamin: *Briefwechsel 1930–1940*. Hrsg. C. Gödde – H. Lonitz, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2019.)

Az Adorno–Horkheimer levelezésben is szó esik arról, hogy Benjamin már 1938-ban írt a témáról Gretelnek; Adorno ugyanis említi ezt Horkheimernek. E levelezés

között többször átírta, módosította a szöveget.³⁸ E munkamódszer pedig meglátásom szerint egyfelől folyamatos, a témán való gondolkodást, másfelől pedig a megírtakkal való valamifajta elégedetlenséget tükröz; ez a magatartás – legalábbis a maximalizmus – Benjamin egész életét rendre végigkísérte.

A műben Benjamin a történelmi materializmus problémaköréből indul ki, s járja körül a historizmussal kvázi szembeállítva. A szöveg kulcsfogalmai közé tartozik a *messiási erő*, a *gyengeség*, a *megváltás* és a *múlt*. Ahogyan azt talán már az előbbi fogalmak is előrevetítik, Benjamin elszakad az ortodox marxizmus alapvető állításaitól; az általa megfogalmazott történelemfilozófia-koncepció sok szempontból komplexebb: egyedi módon ötvözi ugyanis a teológiai és a marxi kategóriákat.³⁹ Egyfelől a történelem „feladatát” a múlttal való foglalatosskodásban határozza meg, másfelől pedig – egy különös perspektívából – felhívja a figyelmet a múlt és a jelen közti kapcsolatra:

[a] múlt titkos indexet hordoz magán, s a megváltáshoz van rendelve általa. Nem ér el hozzánk is egy fuvallat a levegőből, amely a hajdaniakat vette körül? (...) Ha igen, akkor titkos megállapodás van köztünk és a valaha élt nemzedékek között. Akkor vártak bennünket a földön. Akkor valami *gyenge* messiási erő adatott nekünk, miként minden előttünk járó nemzedéknek is, s a múltnak így követelése van velünk szemben.⁴⁰

szerkesztői megjegyzései azonban arról tudósítanak, hogy a háborús körülmények valószínűleg megakadályozták, hogy Benjamin elküldje Gretelnek a mű kéziratát (Adorno–Horkheimer: *Briefwechsel 1927–1969...*, 146).

³⁸ Jelenleg *A történelem fogalmáról* című szöveg hét, különböző formában létező kéziratáról tudunk. E szerint egy (kézzel írt) kéziratot, négy írógéppel írt szöveget, egy francia nyelvű összefoglalót és egy kötegni jegyzetet tartunk számon (Lindner: i.m. 285). Benjamin még élete folyamán többeknek elküldte a szöveget (annak különböző változatait), köztük Hannah Arendtnek is, aki 1941-ben átadta ezt Adornónak, s megbízta, hogy publikálja. Erről többek között az Adorno–Horkheimer levelezés tudósít, élénk diskusszió folyt ugyanis köztük a mű publikálásának módja kapcsán (vö. Adorno–Horkheimer: *Briefwechsel 1927–1969...*, 144).

Az általunk ismert szövegek „sokasága” között megfigyelhetők bizonyos eltérések, én azonban jelen írásban ezek részletesebb tárgyalására nem térhetek ki. Ehhez lásd Lindner: i.m. 284–286, valamint H. Arendt – W. Benjamin: *Texte, Briefe, Dokumente*. Hrsg. D. Schöttker – E. Wizsla, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2021. kapcsolódó részeit. *A történelem fogalmáról* első megjelenése 1942-ben volt; az Intézet készített egy Benjamin- emlékszámot (a *Zeitschrift*tel), ebben publikálták a művet Adorno igen rövid, kiegészítő megjegyzésével. E szöveg az Arendttől Adornóhoz került változat.

³⁹ Benjamin marxizmusának kérdése és jellemzése a Benjamin-kutatáson belül is meglehetősen nehezen meghatározható kérdés. Részletesebb értelmezésekért lásd Lindner: i.m. vonatkozó fejezeteit, illetve M. Löwy: *Fire Alarm. Reading Walter Benjamin's 'On the Concept of History'*. London / New York, Verso, 2016.

⁴⁰ W. Benjamin: *A történelem fogalmáról*. In Radnóti Sándor szerk.: *Angelus Novus. Értékezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest, Magyar Helikon, 1980. 961–974. 962.

A művön végigvonul a kérdés, hogy mit jelent pontosan megváltottnak lenni; továbbá a történeti materialista pozíciójának és „feladatainak” meghatározása. Benjamin nagy hangsúlyt fektet a haladás jellemzőinek kibontására, s a jelenség megvalósulásának kritikájára; e gondolatok az előbbiekhöz hasonlóan meghatározóak *A felvilágosodás dialektikája* kapcsán.

Benjamin téziseit Horkheimer és Adorno is tanulmányozta, mielőtt hozzáfogtak volna a *Dialektika* megírásához. Levelezésükben több ízben említést is tesznek abbéli örömuikról, hogy Benjamin hozzájuk hasonló módon detektált és értelmezett bizonyos jelenségeket a modernség kapcsán. Ez előbbi levélváltások nagyjából 1941 és 1942 tájára tehetők, hiszen Adorno 1941-ben kapja meg Hannah Arendttől a *Téziseket*.

Weiss János három főbb szempont mentén határozza meg Benjamin e művének a *Dialektikára* gyakorolt hatását. Először azt a benjamini gondolatot hangszólyozza, mely szerint „a történelem nem más, mint permanens katasztrofák sorozata”;⁴¹ e gondolat főként a VI. és a IX. tézisek alapján desztillálható. Másodszor Weiss a haladás kérdésének és ezzel összefüggő módon a természet uralásának problémakörét emeli ki, mely gondolat igen megvilágító volt Adorno számára.⁴² Harmadszor pedig a Benjamin művéből markánsan kiemelkedő meglátására mutat rá, mely a következőképp hangzik: „Nincs olyan dokumentuma a kultúrának, amely ne volna egyben a barbárságnak is dokumentuma”.⁴³ Ezek tehát azok a benjamini gondolatok, amelyek alapvető módon befolyásolták és meghatározták a szerzők történelemfilozófia-felfogását, s ezzel együtt a *Dialektika* téziseit is.

A fasizmus térhódítása letaglózó erővel hatott a szerzőpárosra, mely gondolkodásuk szerves részévé és viszonyítási alapjává vált. A személyes, élettörténeti vonatkozások mellett, a jelenség maga is erőteljesen gondolkodásuk homlokterébe került: egész egyszerűen meg akarták érteni az eszme térhódításának okait, az emberek gondolkodásmódját, akikre ez valamilyen oknál fogva hatni volt képes, illetve e hatás jellegzetességeit és sajátos vonásait.⁴⁴ Emiatt jutnak az előbbiekkor szerephez *A felvilágosodás dialektikájának* szubsztantív mondanivalója kapcsán is, s lesz meghatározó az egész koncepció tekintetében. Helmut Dubiel *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*⁴⁵ című művében a kritikai elmélet kapcsán meghatározó szempontként tekint a

⁴¹ Weiss: *Bevezetés*, 11.

⁴² Uo.

⁴³ Benjamin: *A történelem fogalmáról*, 965.

⁴⁴ Jelenleg én csupán a *Dialektikára* fókuszálok, ez azonban Horkheimer és Adorno több, e művet követő munkája kapcsán is elmondható.

⁴⁵ H. Dubiel: *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung. Studien zur frühen Kritischen Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1978.

fasizmus befolyásoló hatására és szerepére, természetesen mint olyan jelenségre, amely megörökösíti az embereket.⁴⁶

A fentebbiek áttekintésével azokat a történeti szempontokat igyekeztem játékba hozni Habermas utószavának, a levelezés és az intézettörténeti monográfia releváns részeinek elemzésével és összeolvasásával, amelyekről úgy látom, hogy alapvető módon határozták meg *A felvilágosodás dialektikájának* keletkezését, egyúttal pedig amelyek erőteljes kiindulópontot és fogódzót nyújtanak a következőkben annak precíz és alapos értelmezéséhez.

A FÉLELEM ÉS A SZORONGÁS FOGALOMPÁRJA

Habermas egy helyütt úgy fogalmaz, hogy „[a]mit a szerzők (közelebbről tekintve) a könyv lényegeként előadnak, nem több egy bevezető esszénél, amely alig hosszabb ötven oldalnál”.⁴⁷ A következőkben *A felvilágosodás dialektikájának* koncepciójára fókuszálok az első fejezet alaposabb tanulmányozásán keresztül, amire Habermas is utalt az előbb idézettekben. Célom a fogalomrendszerre támaszkodva vizsgálni. A mű igen hangsúlyos, már-már központi terminusainak a félelem és a szorongás fogalmait tekintem, melyhez további fogalmak (mítosz, uralom, természet) kapcsolódnak, némelyek szorosabban, némelyek pedig lazábban. E viszonyrendszer feltárásán keresztül igyekszem elemzéseim kifejtetni. *A felvilágosodás dialektikájának* magyar kiadásában – az új és a régi kiadásban egyaránt – rendre összerosódik a félelem és a szorongás fogalma. Példának okáért az újabb magyar kiadás első mondatában az olvasható, hogy a „felvilágosodásnak mindig is az volt a célja, hogy megszabadítsa az embereket a rettegéstől, és úrrá tegye őket”.⁴⁸ A németben a rettegés terminusa helyén a *Furcht* szó szerepel, ez alapján pedig érdemesebb lett volna a rettegés helyett a félelem kifejezést használni; a magyar kiadás ennél azonban „tovább megy”, helyenként szinonimaként kezeli a félelem és a rettegés terminusait, sok esetben azonban szorongásnak fordították, holott a német kiadás alapján ennek egyértelműen az *Angst* feleltethető meg. A fogalmak összecsúsztatása azt sugallja, hogy a fogalmak között nincs számottevő – vagy semmilyen – különbség. Ez azonban téves megfontolás: a német szöveg alapján világosan meghatározhatók a fogalmak közti eltérések, melyek erőteljesen befolyásolják a pontos értelmezést. Emellett pedig szinte kizártnak tartom, hogy Adorno, aki disszertációs dolgozatát Kierkegaard

⁴⁶ Ehhez lásd részletesebben Dubiel (i.m.) könyvének kapcsolódó részeit, kifejezetten pedig 1.1.3. és a 2.1.3. fejezeteket.

⁴⁷ Habermas: i.m. 75.

⁴⁸ Horkheimer–Adorno: *A felvilágosodás...*, 19.

filozófiájából írta, ne lett volna tisztában, s használta volna kellő körültekintéssel, egymástól elkülönítve a szóbanforgó fogalmakat.⁴⁹

Félelem és szorongás fogalmai közti talán legnagyobb különbség, hogy míg az előbbi tárgya egyértelműen meghatározható, addig az utóbbi esetén nem feltétlen ez a helyzet. Adornóék abból a – fentebb már idézett – gondolatból indulnak ki, hogy „a felvilágosodásnak mindig is az volt a célja, hogy megszabadítsa az embereket a rettegetől”,⁵⁰ ennek következtében pedig „úrrá tegye őket”.⁵¹ Ez azonban nem így történt: a felvilágosodás eszméi megvalósulva más elveket implicáltak, mint azt eredendően tételezték. Az ismeretszerzés célja ugyanis nem a tudás önmagában való értékessége miatt vált fontossá az emberek számára, hanem a racionalizálhatóság, a hasznosság és a kalkulálhatóság szempontjai kezdtek dominálni. A szerzők a műben e folyamat megértésére tesznek kísérletet, vagyis hogy miként torzult el, s változott meg a felvilágosodás alapvetően jó célt szolgáló, „kezdeti” eszméje valami kevésbé nemessé, s mit implicál a változás a modern korra nézve.

A felvilágosodás törekvéséhez szorosan kapcsolható a mítosz fogalma, ennek leleplezése ugyanis olyan kulcs volt, amelynek következtében a világ megszabadulhatott (volna) a „varázslat alól”. A mítoszok képzetei a tudással, az ismeretszerzéssel számolhatók fel: ha ugyanis tudunk valamit, akkor egyúttal az a birtokunkba kerül, tehát uralni tudjuk azt. Ez a természet esetében is így van. Adornóék azonban arra mutatnak rá, hogy „[a]z emberek a természettől csak azt akarják megtanulni, miként használják föl arra, hogy őt magát és az embereket teljesen uralmuk alá hajtsák”.⁵²

A mítosz fogalma egyúttal azonban szorosan kapcsolódik a szorongás fogalmához: tulajdonképpen az ismeretlentől való félelemhez. Ez pedig ráirányíthatja figyelmünket a mítoszt alapvető elvére, s szerepére. Adornóék szerint ugyanis a „mítosz alapjának a felvilágosodás mindig az antropomorfizmust, a szubjektívnek a természetre való kivetítését tekintette”,⁵³ melynek következtében a „természetfeletti, a szellemek és démonok mindig az ember tükörképei, aki hajlamos megriadni a természeti hatalmaktól”.⁵⁴ Az ismeretlen – a szorongás orvoslása végett – a transzcendens ragjára emelkedik, elnyerve

⁴⁹ E ponton természetesen a *Félelem és reszketés* (*Furcht und Zittern*) című Kierkegaard-műre gondolok. Kierkegaard óta vált hagyományosan bevetté a filozófiában félelem és szorongás fogalmainak megkülönböztetése. Meglátásom szerint pedig kimutatható, hogy Adorno és Horkheimer Kierkegaard-hoz hasonló módon használja az említett fogalmakat.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 20.

⁵³ Uo. 22.

⁵⁴ Uo.

így valamifajta exkluzivitást; az ismeretlenhez így fog társulni a „borzongás szentsége”.⁵⁵ A mítoszok tehát az emberek félelmeinek termékei, szerepük pedig kettős: okai és egyben megoldási kísérletei is annak. Egyrészt ugyanis az ismeretlentől való félelem projekciói, másrészt pedig a társított képzetek, fogalmak és „magyarázatok” hivatottak a félelem fel- illetve megoldására. Ez előbbiekre mutat rá a következő szövegrész is:

[a]z istenek nem szabadíthatják meg az embert a félelemtől, melynek kővé dermedt hangjait saját nevükként viselik. A félelemtől hite szerint úgy szabadulhat meg az ember, ha már nem akad többé semmi ismeretlen. Ez szabja meg a demitologizálás pályáját, a felvilágosodását, amely egynek veszi az élőt az élettellel, ahogyan a mítosz az élettelt az élővel vette egynek.⁵⁶

Az idézet meglátásom szerint arra világít rá, hogy a felvilágosodás – egyik értelme szerint – alapvetően megfeleltethető a demitologizálásnak, mely többnyire a tudás által, a félelem feloldása és megsemmisítése végett történik.

Eredendően a félelem és a szorongás orvoslása céljából indult ismeretszerzés processzusa változott meg radikálisan, pontosabban e megismerési folyamat *célja*, amikor is a különböző jelenségek „átszellemítésének” oka a racionalizálhatóság és kalkulálhatóság érdekében az uralomban kezdett gyökerezni. Ez alapján értelmezhető a kijelentés, hogy „[h]atalom és megismerés szinonimák”.⁵⁷ Az előbbiekről – vagyis a felvilágosodás céljának fentebb részletezett „átváltásáról” – a szerzők egy helyen a következőképp írnak igen megvilágítóan:

[a] felvilágosodás azonban a metafizika platóni és arisztotelészi örökségében fölismerte a régi hatalmakat, és babonaként üldözte az univerzálék igazságigényét. Az általános fogalmak autoritásában még megpillantani vélte a félelmet azoktól a démonoktól, akiknek képmásával a mágikus rítusban befolyásolni próbálták az emberek a természetet. Ekkortól fogva az anyagon az őt irányító vagy benne rejlő erők, rejtett tulajdonságok illúziója nélkül kell majd uralkodni. Mindaz, ami nem akar igazodni a kiszámíthatóság és a hasznosság mércéjéhez, gyanús a felvilágosodás szemében.⁵⁸

Úgy gondolom, e ponton kapcsolhatók össze uralom és technika terminusai, az uralom lényege ugyanis a technika birtoklásában határozható meg.

⁵⁵ Uo. 32.

⁵⁶ Uo. 32–33.

⁵⁷ Uo. 20.

⁵⁸ Uo. 22.

Ez újfent a megszerzett tudás „eszközjellegére” mutat rá; egyfelől ugyanis saját céljaink elérése érdekében igyekszünk megszerezni azt, másfelől pedig – ami szintén igen hangsúlyos – e megszerzett tudás és technika mások kihasználására szolgál (a munkán keresztül a tőke és a profit érdekében). Ebből már egyenesen következik az elidegenedés konzekvenciája, melyet a szerzők le is vonnak: „[m]egnövekedett hatalmukért az emberek azzal fizetnek, hogy elidegenednek attól, ami fölött hatalmat gyakorolnak.”⁵⁹ A szerzők előbbi meglátása ismét a tudás és az ismeretszerzés erőteljes nivellálódását hangsúlyozza, mely alapján az mondható, hogy – ebben az esetben – ismerni annyi, mind *manipulálni tudni*.

Már az előbbieket is erőteljes asszociációkat ébreszthettek Lukács György *A történelem és osztálytudat* című művének ikonikus és központi tanulmányával, *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című írásából kibomló *eldologiasodás-elméletével*.⁶⁰ Adornóék ezt tovább erősítik, amikor is a tudományos tudás birtoklása kapcsán az előállításra való képességet hangsúlyozzák, s kiemelik, hogy „a dolgok lényege mindig azonosként, az uralom szubsztrátumaként lepleződik le.”⁶¹

A műben a dialektika kifejezés számos alakban jelenik meg: több jelentésrétege figyelhető meg. Úgy gondolom a következő idézet szemlélteti, hogy miként ragadható meg a leginkább a felvilágosodás dialektikája:

[a]hogy már a mítoszok végbeviszik a felvilágosodás dolgát, úgy bonyolódik bele a felvilágosodás minden lépésével egyre mélyebben a mitológiába. (...) Minden anyagát a mítoszoktól kapja [mármint a felvilágosodás], csak hogy szétrombolja őket, és ítélkezőként maga is a mítosz bűvkörébe kerül.⁶²

Maga a felvilágosodás dialektikája tehát egy be nem váltott ígéretet hordoz, mégpedig azt, hogy az embereket a tudás megszerzésével, birtokba vételével megszabadítja a félelemtől, valamint gátat szab szorongásuknak. A kifejezésen keresztül tehát Horkheimerék ítéletet mondanak a modernitás felett, egyúttal azonban maga a felvilágosodás felett is azzal, hogy rámutatnak e (be)teljesületlen ígéretre, illetve a „sikertelenség” (potenciális) okaira.

⁵⁹ Uo. 25.

⁶⁰ A szerzők minden bizonnyal olvasták a művet, Lukács kötete ugyanis a korszakban igen meghatározó volt, valamint a marxizmus programadó művének számított. (Először német nyelven jelent meg 1923-ban, így az esetleges nyelvi korlátok kérdése sem jelenthetett problémát.)

⁶¹ Uo.

⁶² Uo. 28.